

УДК 81'373.4:7.047]:82-31 Франко І.

МОВНІ ОБРАЗИ ЛІСУ ТА ГІР У ПОВІСТІ ІВАНА ФРАНКА «ЗАХАР БЕРКУТ»

Тетяна БАВУС

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, Львів, Україна, 79000,
тел.: (032) 239 47 17*

Розглянуто особливості трактування поняття «мовний образ» різними мовознавцями. Досліджено вербальні репрезентації образів лісу та гір. Проаналізовано семантичний обсяг лексем та їх сполучуваність з іншими словами. Виявлено основні атрибутивні характеристики цих мовних образів.

Ключові слова: картина світу, мовний образ, сема, сполучуваність.

Когнітивний аспект дослідження мови, який набуває популярності останнім часом, показує, як мова інтерпретує світ, відбиває світобачення цілого народу чи окремої людини. Л. Лисиченко, згадуючи міркування Вільгельма фон Гумбольдта, цитує вченого: «...людина, пізнаючи природу, зближається до неї і довільно виробляє свої внутрішні сприйняття у відповідності з тим, у які відношення один з одним вступають її духовні сили. І це знаходить своє відображення у мові...» [4, с. 37]. Тому цілком слушно у вивченні картини світу виступає тріада «людина–світ–мова», де людина постає чинником поєднання двох інших систем, адже мова, за словами Інни Живіцької, – «найважливіший засіб формування і зберігання знань людини про об'єктивний світ, зафіксований у слові. Сукупність цих знань, збережених у мовній формі, називається “мовною картиною світу”» [2, с. 19].

Учені по-різному трактують поняття мовного образу – головного елемента картини світу: розглядають його як виражені мовними засобами фрагмент концептуальної картини світу або частину концепту, як вербалізований ментальний образ. Віталій Кононенко, наприклад, вважає його засобом втілення концепту [3]. Тетяна Скорбач трактує це поняття як вербальні засоби вираження відповідного чуттєвого образу, що сформувався у свідомості людини [5, с. 9]. О. Єлісеєва розуміє мовний образ як комплексне відображення елементу дійсності засобами мови [див. 11, с. 67]. Олександр Черевченко, акцентуючи зв'язок мови та індивідуального світосприйняття автора, розглядає образ як «один з основних складників концептуальної системи мислення людини, розкриваючи те, як митець розуміє, категоризує і переосмислює світ» [10, с. 26].

Безумовно, національна картина світу знаходить своє переосмислення у художній творчості письменників. Кожен автор має своє світобачення, свій спосіб мислення

та індивідуальну манеру письма, що відбивається у словесних образах. Окрім того, фактор географічного середовища існування народу-носія, за словами Олександри Єфименко, також впливає на концептуальну картину світу мовця, що відбито в його мовній картині світу [1, с. 5]. Картина світу І. Франка пов'язана з природою Українських Карпат, що змальована детально чи побіжно у багатьох його творах, одним із яких є повість «Захар Беркут». Образ природи як її невід'ємний фрагмент показує Франкове сприйняття довкілля і охоплює широку систему елементів: земля, флора, фауна, водна та небесна стихії тощо. Вагоме місце у словесно-художньому образі природи у цьому творі займають мовні образи лісу та гір, номенів яких налічують 52 та 67 слововживань відповідно. Ніна Станкевич зауважила, що «лексичні засоби, які застосовують для опису української природи як геопростору, цілісної географічної реальності, відображають як універсальні для всього людства семантичні характеристики, так і специфічні для цієї етномови контекстуальні смисли» [7, с. 379]. Справді, у багатій палітрі мовних засобів, за допомогою яких І. Франко відкрив перед читачем образ гірської природи, є і ті, які називають ці реалії, і ті, які передають індивідуально-авторське світосприйняття.

Метою цієї розвідки є проаналізувати особливості вербальної репрезентації мовних образів лісу та гір у повісті І. Франка «Захар Беркут». Предметом аналізу є їх лексико-синтаксичне вираження, що охоплює розгляд номенів, а також слів, які входять до їхніх лексико-семантичного поля, та характер їх синтагматичних зв'язків.

У творі аналізовані мовні образи виражені такими лексемами:

1) ліс («Запала долина не була поросла *лісом*» [9, т. 16, с. 25 25]); **ліси** («По учті рушили на лови в тухольські *ліси*» [9, т. 16, с. 10]); **перелісок** («Тугар Вовк щез у *переліску*...» [9, т. 16, с. 127]), а також – деривати: **лісистий** («Одної прегарної днини лунали *лісисті* пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів» [9, т. 16, с. 10]); **лісовий** («... Максим обіцяв випроводити товариство простішою *лісовою* стежкою...» [9, т. 16, с. 25]);

2) гори («Глибока тиша стояла над *горами*...» [9, т. 16, с. 13]); **гора** («...почав на *горі* над Опором... будувати собі дім» [9, т. 16, с. 46]); **пригірок** («На стрімкім *пригірку*, відділенім від інших страшними дебрями, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне леговище медведів» [9, т. 16, с. 12]); **пригір'я** («...князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно *пригір'я* Зелемєня...» [9, т. 16, с. 10]); **верховина** – назва високогірної місцевості в межах Українських Карпат [6, т. 1, с. 336] («...оживив усю *верховину*...» [9, т. 16, с. 43]) та деривати: **гірський** («Стародавнє село Тухля – се була велика *гірська* оселя...» [9, т. 16, с. 25]); **гористий** («...місцевість *гориста*, скалиста і неприступна...» [9, т. 16, с. 26]); **згористий** («...невважаючи на некорисну *згористу* місцевість, що сприяла монголам...» [9, т. 16, с. 96]), а також власні назви: **Зелемєнь** («...немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня *Зелемєня*...» [9, т. 16, с. 15]); **Бескиди** («...через *Бескиди* тягнеться сеся дорога...» [9, т. 16, с. 27]); **Карпати** («...міст від Сяну аж до Дніпра, від *Карпат* аж до устя Бугу» [9, т. 16, с. 53]); **Підгір'я** («Густі сумерки лягали на *Підгір'я*» [9, т. 16, с. 64]).

Важливою складовою аналізу мовних образів є увага до семантичного обсягу лексем, які складають його основу. Це показує, що саме автор змальовує засобами мови, які

особливості реалії він прагне виділити, тобто відображає суб'єктивне пізнання світу. Так, лексему **ліс** («велика ділянка землі, заросла деревами і кущами; дерева, які ростуть на такій площі; певна ділянка такої площі» [6, т. 4, с. 522]) визначають такі семи: **‘частина простору’** («залунав по горах і лісах роговий вереск» [9, т. 16, с. 89]), **‘ділянка землі, що вкриває певну поверхність’** («Високі стрімкі береги тухольської кітловини покриті були темним смерековим лісом...» [9, т. 16, с. 26]), **‘місце для господарської діяльності’** («Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси» [9, т. 16, с. 26]), **‘територія, яка є чіткою власністю’** («Але ж се землі й ліси громадські!» [9, т. 16, с. 46]); **‘ліс як живий організм’** («Ліс починав оживати денним життям» [9, т. 16, с. 14]), («...темні смерекові ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали якусь зловіщу новину» [9, т. 16, с. 105]).

Семантичний обсяг лексеми **гора** («значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; гориста місцевість, країна» [6, т. 2, с. 124]) визначають такі семи: **‘частина простору’** («...забираймо все та тікаймо у ліси та гори» [9, т. 16, с. 62]), **‘окрема вершина’** («Тухольці з гори придивлялися тій роботі» [9, т. 16, с. 107]), **‘територія перебування чи проживання’** («Він тепер, може, вже десь далеко в горах» [9, т. 16, с. 81]), («Притім він, дитя гір...» [9, т. 16, с. 28]), **‘частина шляху’** («...висланий Тугаром горою навперейми» [9, т. 16, с. 94]), **‘гори як живий організм’** («Слухали їх гори...» [9, т. 16, с. 133]), **‘чужий невідомий простір’** («...життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою...» [9, т. 16, с. 26]).

Лексема **гора** також входить до складу фразеологізму зі значенням «відпали турботи, не стало сумнівів» [8, т. 16, с. 36–37]: «Відітхнув Максим, немов гора з грудей його звалилася...» [9, т. 16, с. 84]). Таке слововживання засвідчує ширшу концептуалізацію поняття, яке зі сфери природи переходить на сферу буття людини, позначаючи нову сему – ‘сумніви, турботи’.

Ядро мовних образів лісу та гір становить сема ‘простір’, яка репрезентована найбільшою кількістю мікроконтекстів, що пов’язано зі світосприйняттям народу, який бачив ці реалії довкола себе не як окремі елементи – дерево чи одиноку вершину, а сукупно – як певну ділянку землі, територію. Тобто, досвід народу та людини впливають на формування картини світу, що знаходить своє відображення і в авторському тексті зокрема.

Як зауважила О. Єфименко, яка досліджувала концепт «степ», «для виявлення мовної картини світу мало слів, що номінують окремі його явища і фрагменти, необхідно схарактеризувати їх сполучуваність, що дає можливість більш повно експлікувати відповідний фрагмент картини» [1, с. 6–7]. Тому вагомою в аналізі мовних образів є атрибутивна характеристика, що детально відтворює особливості гірської природи у повісті І. Франка. Н. Станкевич наголосила, що «у комплексі лексичних засобів, які створюють словесно-художні образи об’єктів природи, одними із найвиразніших є означальні характеристики ключових слів» [7, с. 379]. Для сполучуваності лексем «ліс» та «гори» характерними є **прикметники**, що виражають такі ознаки:

- **розмір**: великий, величезний («Стародавнє село Тухля – се була велика гірська оселя...» [9, т. 16, с. 25]); («...се була величезна гірська кривка» [9, т. 16, с. 26]);

- **характер рельєфу**: стрімкий, крутий («На *стрімкім пригірку*, відділенім від інших страшними дебрями, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне леговище медведів» [9, т. 16, с. 12]), «...розкинулася довга, *крутими горами* обмежена долина Опору...» [9, т. 16, с. 34]);
- **колір та зовнішній вигляд**: темний, зелений, протертий («Довкола шуміли *темні вже ліси*» [9, т. 16, с. 35]), «І таким самим яним гарячим промінням воно обливало *зелений ліс...*» [9, т. 16, с. 98]), «...понад потоком вилая між скалами *протерта гірська дорога*» [9, т. 16, с. 27]);
- **наявність і характер рослинності**: густий, непрохідний, лісистий («Що давно *ліси густі, непрохідні* закривали майже весь її простір...» [9, т. 16, с. 9]), «*Лісисті тухольські гори* задимилися, мов незлічими вулкани...» [9, т. 16, с. 64]);
- **характер сприймання людиною**: могутній, недоступний, дикий («Що за життя кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп *могутнього Зелемєня*» [9, т. 16, с. 10]), «...життя серед лісів і *недоступних диких гір* було тяжке, було ненастанною війною з природою...» [9, т. 16, с. 26]);
- **відношення до місця розташування, належності**: тухольський, синевідський, дооколичний, доокружний, околичний, громадський («Весна стояла в *тухольських горах*» [9, т. 16, с. 10]), («...їхало вузьким плаєм поверх *синевідських гір* двоє люда...» [9, т. 16, с. 65]), («...аж *дооколичні гори* залунали тим проклятим окликом» [9, т. 16, с. 35]), («...були так само, як і всі *доокружні ліси*, власністю тухольської громади...» [9, т. 16, с. 26]), («...вона освіжувала і піддержувала всю до *околичну верховину*» [9, т. 16, с. 45]), («...ти присвоюєш *громадський ліс* і полонину...» [9, т. 16, с. 28]).

Для виразнішого опису природи атрибутиви, які називають різні ознаки, поєднуються між собою: («Високі стрімкі береги тухольської кітловини покриті були *темним смерековим лісом...*» [9, т. 16, с. 26]), («...а недалечко *темний запахуючий ліс*» [9, т. 16, с. 94]). Аналіз сполучуваності вищезазначених лексем показує, що атрибутивна концептуалізація є досить виразною і різнобічно характеризує ліс та гори.

Щодо іменників, які поєднуються з аналізованими лексемами, то разом вони створюють словосполучення із значенням «*частина об'єкта*» – «кусень лісу», «верх гори», «гребінь гори», «вершечок гори»: («...*боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусень* найкращого громадського лісу» [9, т. 16, с. 47]), («Вони зближались до *верху гори...*» [9, т. 16, с. 68]), («Вони станули саме на *вершечку гори...*» [9, т. 16, с. 69]), («...стоячи на *острім гребені гори*, гляділи одно на одного» [9, т. 16, с. 70]).

Цікавою є сполучуваність із дієсловами, де можна виділити такі типи зв'язку:

- 1) номен виступає *суб'єктом стану або дії*: («Залунали ліси й полонини хрипливим ревом зубрових рогів» [9, т. 16, с. 16]), («*Пробуркалися ліси*» [9, т. 16, с. 16]), («...темні смерекові ліси докола Тухлі *шептали* тихо, таємничо, немов передавали якусь зловіщу новину» [9, т. 16, с. 105]), («*Ліси доставали* тухольцям звірини, лісових овочів і меду» [9, т. 16, с. 26]).

Як бачимо, у двох мікроконтекстах із чотирьох аналізованих таке слововживання творить персоніфікований образ лісу, що яскраво репрезентує національний тип мислення українців, які були зачаровані красою та силою природи і бачили у ній живу істоту. Це було властиве і для світосприйняття тухольців, про яких І. Франко писав у своїй повісті.

- 2) номен є *об'єктом дії або стану*: («Мені князь дарував той ліс і тоту полонину...» [9, т. 16, с. 28]);
- 3) номен формує *адвербіальні структури*: («і затрубила на весь ліс» [9, т. 16, с. 20]), («...недавно він *появився в тих горах*» [9, т. 16, с. 10]), («...на зеленій поляні *серед лісу стояли шатра ловців...*» [9, т. 16, с. 12]), («Глибока тиша *стояла над горами...*» [9, т. 16, с. 13]), («Боярин неохітно *якось поглянув тими горами...*» [9, т. 16, с. 27]), («Довго *блукав він по горах і долах...*» [9, т. 16, с. 40]).

Невідповідність кількості структур із об'єктивним та адвербіальним значенням на користь останнього варто пояснювати через особливості моделювання дійсності засобами мови. Коли людина чи народ (у повісті – громада) сприймають аналізовані природні об'єкти як ділянки простору, то характернішим буде їх вживання для опису локацій. Тоді як об'єктне значення показує одиничний факт вираження лексеми **ліс** у предметному значенні.

Отже, у повісті І. Франка «Захар Беркут» мовні образи лісу та гір виражені лексемами, які репрезентують простір української природи та вказують найчастіше на локалізацію місця дії. Лексико-синтаксичний аналіз допоміг не лише виявити лінгвальні засоби вираження цих фрагментів мовної картини світу, а й простежити особливості їх сполучуваності з іншими словами. Автор подав широку атрибутивну характеристику цих природних об'єктів, змалював і їхні зовнішні ознаки, і суб'єктивне людське сприйняття. У комплексі ці мовні образи розкривають перед читачем сформовану у свідомості письменника модель гірської природи, яку він відтворив, використовуючи проаналізовані мовні одиниці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Єфименко О. Концепт «степ» в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. / О. Єфименко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2005.
2. Живіцька І. Мовна картина як відображення реальності / І. Живіцька // Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2010. – Вип. 4. – С. 18–24.
3. Кононенко В. Концептологія в лінгвістичному аспекті / В. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 111–117.
4. Лисиченко Л. Структура мовної картини світу / Л. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 6. – С. 36–42.
5. Скорбач Т. Мовний образ простору в поезіях М. Семенка і В. Поліщука: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. / Т. Скорбач; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1999.

6. Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.
7. Станкевич Н. Національна специфіка художньо-образної моделі української природи (на матеріалі атрибутивних словосполучень) / Н. Станкевич // Вісник Львівського університету. – 2004. – С. 379–389. – (Серія філологічна ; вип. 34 ; ч. I).
8. Ужченко В. Фразеологічний словник української мови / В. Ужченко, Д. Ужченко. – К., 1998.
9. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
10. Черевченко О. М. Лінгвістичні аспекти аналізу поетичного тексту: неокласичні вирази : монографія / О. М. Черевченко. – Умань, 2012.
11. Щепанська Х. Мовний образ, концепт, вербальний символ і їх функціонування в художньому тексті / Х. Щепанська // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 33. – С. 66–71.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2015

Прийнята до друку 18.10.2015

THE LANGUAGE IMAGES OF FOREST AND MOUNTAINS IN IVAN FRANKO'S «ZAKHAR BERKUT»

Tetyana BAVUS

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ukrainian Language,
1/234, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
phone: (032) 239 47 17*

The article deals with the peculiarities of the linguistic interpretation of the notion «language image» by modern linguists. The verbal representation of the language image of forest and mountains are researched. The semantic volume of lexical units and its compatibility with other words are analyzed. The main attributive descriptions of these language images are revealed.

Keywords: picture of the world, language image, seme, compatibility.